

DE LIECHTENSTEINSE GRONDWETSSTRIJD

KRACHTMETING TUSSEN VORST EN PARLEMENT

JASPER DE GROOT

S4117050

EINDSCRIPTIE GESCHIEDENIS

BART VERHEIJEN MA

15-01-2015

Inhoudsopgave:

Inleiding	3
Status Quaestionis	5
1. De totstandkoming van het conflict	11
1.1 De overgang van Franz-Joseph II naar Hans-Adam II	11
1.2 De hervorming van de familiewet	12
1.3 Toetreding tot de EER	13
1.4 De grondwetswijziging	13
2. De rol van het parlement	15
2.1 Opkomstcijfers	15
2.2 Partijpolitiek in Liechtenstein	16
2.3 Parlement vs. monarchie	16
2.4 Parlement vs. directe democratie	16
3. Het debat om de grondwetswijziging	18
3.1 De wet en de democratische legitimering van de monarchie	18
3.2 De loyaliteitsvraag en de populariteit van de Vorstenfamilie	18
3.3 Alles of niets	21
3.4 Vertrouwen in de Vorst	22
Conclusie	23
Bibliografie	24
Schriftelijk interview met z.d.H. Hans-Adam II van Liechtenstein	26

Inleiding

Op 16 maart 2003 moest een van de langslpende constitutionele crises van de Liechtensteinse geschiedenis tot een einde worden gebracht. Op deze dag werd een referendum gehouden over een serie vergaande grondwetsvormingen, waaronder een voorstel dat werd ingebracht door de Vorst zelf.¹ Dit is na een lange periode bekend komen te staan als de *Verfassungstreit* (grondwetsstrijd) waarin de machtspositie van de Vorst ter discussie werd gesteld.

Het Liechtensteinse volk kreeg twee opties voorgelegd: zowel een voorstel van de Vorst als een alternatief voorstel van een actiegroep genaamd *Verfassungsfriede* (grondwetsvrede). Waar deze actiegroep vooral de politieke rol van de Vorst wilde beperken, met steun van een aantal parlementariërs, wilde de Vorst juist zijn politieke rol bevestigd zien. Die rol werd dan wel democratisch gelegitimeerd. Daarnaast werden enkele ideologische punten van de Vorst ingebracht.

Het voorstel van de Vorst haalde uiteindelijk een ruime meerderheid van de stemmen. Hoewel zijn politieke, formele macht niet zozeer toenam, leek er wel consensus te bestaan over dat zijn informele macht, zijn autoriteitspositie, versterkt was. Terwijl in formele zin juist de directe invloed van het volk, de directe democratie vergroot was.² Daarmee ontstaat de hoofdvraag “*Hoe gebruikte Vorst Hans-Adam II van Liechtenstein de directe democratie om zijn eigen machtspositie ten opzichte van het parlement te versterken tijdens de Liechtensteinse grondwetsstrijd van 1989-2003?*”. Deze hoofdvraag zal ondersteund worden met de volgende deelvragen:

- Hoe kwam het conflict, de grondwetsstrijd, tot stand en wat was de rol van Vorst Hans-Adam II hierin?
- Wat is de rol van het Liechtensteinse parlement ten opzichte van de directe democratie en de monarchie?
- Welke methoden gebruikte de Vorst in het debat om zijn grondwetswijziging te verdedigen?

Hierbij wordt met macht vooral gekeken naar de machtsmodellen van sociologen John French en Bertram Raven. Zij beschrijven in hun invloedrijke werk op het gebied van machtsstructuren *The bases of social power* dat er vijf soorten macht zijn: *reward* (belonings-), *coercive* (dwingend), *legitimate* (wettig), *expert* (op basis van deskundigheid) en *referent* (referentiemacht).

Beloningsmacht is dat mensen luisteren naar iemand die hen een beloning in het vooruitzicht stelt. Degene over wie de macht wordt uitgeoefend, luistert naar de machthebber omdat ze er iets voor terug denken te krijgen. Dat kan een betaling zijn maar ook een ander voordeel. Dwingende macht is

¹ De titel “Vorst” zal in deze scriptie consequent met een hoofdletter geschreven worden. Liechtenstein is het enige Duitstalige land met een monarchale structuur waardoor enkele afwegingen gemaakt moesten worden met betrekking tot de vertalingen. In tegenstelling tot het Nederlandse woord vorst is *Fürst* in Liechtenstein een titel die het staatshoofd voert naast de adellijke rang van *Prinz*. Gezien in Nederland de titel van “Koning” met een hoofdletter geschreven wordt als het om het Nederlandse staatshoofd gaat, is er hier voor gekozen dat ook te doen met “Vorst”. Om een eenduidige opmaak van de scriptie te bewerkstelligen is ervoor gekozen om alle Duitse termen te vertalen naar het Nederlands, met telkens een verwijzing of tussen haakjes de gekozen vertaling bij de eerste keer dat de term gebruikt wordt. Tevens zullen alle adellijke actoren vermeld worden met enkel hun hoogste titel, uit oog voor de leesbaarheid.

² Hierbij zal directe democratie gedefinieerd zijn als een bestuursvorm waarin de bevolking een directe invloed heeft op de wetgevende macht; zowel actief (het stemmen over wetsvoorstellen in referenda) als passief (het indienen van wetsvoorstellen waar in referenda wordt gestemd). In de Status Questionis zal de term “directe democratie” verder uitgelegd en op Liechtenstein toegepast worden.

de macht die iemand uitoefent doordat de ander denkt dat als hij niet doet wat de machthebber wil, hij geen beloning krijgt, maar straf; oftewel negatieve effecten.³

Expert power gaat over de deskundigheid die mensen in iemand zien waardoor ze bereid zijn naar hem te luisteren. Die deskundigheid hoeft diegene niet daadwerkelijk te hebben, als ze het maar in hem zien.⁴ Denk bijvoorbeeld aan het feit dat mensen een dokter die advies geeft bij ziekte snel vertrouwen.

Bij wettige macht gaat het om de invloed die iemand uitoefent vanuit een functie. Bij de Vorst is dit de macht die hij heeft op basis van zijn functie als staatshoofd. In de grondwet staan de verschillende manieren waarop hij zijn invloed mag uitoefenen. Op basis van de functie die een leider heeft, voelen mensen zich verplicht te gehoorzamen aan diegene.⁵

Ook van belang is de referentiemacht. Hierbij gaat het over de macht die iemand uitoefent, omdat mensen bewondering voor diegene hebben. Mensen gehoorzamen zo iemand, omdat ze zich met hem kunnen identificeren. Ze willen dat doen wat de leider als een goede handeling ziet.⁶

Al deze vormen van macht zullen in dit onderzoek gebruikt worden om de positie van de Liechtensteinse Vorst te verklaren. In de Status Quaestionis zullen de belangrijkste zaken over de politieke inrichting van Liechtenstein verder behandeld worden.

In dit onderzoek zal gebruik worden gemaakt van zowel literatuur als kranten. Bij de kranten zal gebruik worden gemaakt van de krantenarchieven van zowel *Volksblatt* als *Vaterland*, de twee dagbladen die Liechtenstein kent. Belangrijk om te benoemen, is dat beide kranten in Liechtenstein gezien worden als (officieuze) partijkranten. De twee dominante partijen in het parlement komen ook voort uit de (voor de vorming van het direct-gekozen parlement al bestaande) dagbladen. Hierbij staat *Vaterland* aan de zijde van de iets liberalere *Vaterländische Union* (VU), die pleit voor een constitutionele monarchie en *Volksblatt* aan de iets conservatievere *Fortschrittliche Bürgerpartei* (FBP) die de huidige grondwettelijke functie van de Vorst wil behouden. *Volksblatt* lijkt iets onafhankelijker te zijn van zijn moederpartij.⁷ Beide partijen (en kranten) zijn in wezen conservatief en centrumrechts.⁸ In het onderzoek zullen beide kranten gebruikt worden waarbij met name gezocht wordt binnen de uitgaven rond de conflictperioden. Daarnaast zal gekeken worden naar de verjaardagsinterviews met de vorst en de reacties op de politieke speech die de Vorst ieder jaar op de nationale feestdag op 15 augustus geeft. Een ander belangrijk jaarlijks terugkerend moment is de troonrede bij de opening van het parlement, waarbij de Vorst zelf de inhoud bepaald. Deze is altijd van politieke aard. Tot slot zullen ook de advertenties, ingezonden brieven en reacties die tijdens het conflict zijn ingezonden door de voor- en tegenstanders van het voorstel van de Vorst om de reacties van de bevolking te peilen, geanalyseerd worden.

³ http://www.mindtools.com/pages/article/newLDR_56.htm geconsulteerd op 10 januari 2015

⁴ James T. Richardson, John R. Dugan, Louis N. Gray en Bruce H. Mayhew Jr., 'Expert Power: A behavioural Interpretation', *Sociometry* 36 (1973), 302-324, aldaar 302-303.

⁵ Bertram H. Raven & John R.P. French, 'Legitimate power, coercive power, and observability in social influence', *Sociometry* 21 (1958), 83-97, aldaar 83.

⁶ Bertram H. Raven, 'The bases of power and the power/interaction model of interpersonal influence', *Analyses of social issues and public policy* 8 (2008), 1-22, aldaar 3

⁷ David Beattie, *Liechtenstein: A modern history* (Schaan 2004), 245-246.

⁸ Wouter Veenendaal, *"Ohne Fürst sind wir Nichts", Smallness, monarchy, and political legitimacy in the principality of Liechtenstein* (Leiden 2014), 9-11.

Status Quaestionis

In het Liechtensteinse politieke systeem zijn andere machtsfactoren van belang dan in de meeste parlementaire democratieën, zoals Nederland. Deze machtsfactoren en de verbanden ertussen zullen geanalyseerd worden om de complexiteit van het Liechtensteinse systeem te ontwarren. De analyse zal zich richten op vier punten en worden gekoppeld aan de politicologische literatuur die hierover verschenen is. Het gaat hierbij om de rol van de directe democratie, de wisselwerking tussen de directe democratie en de vertegenwoordigende democratie (het parlement), het Vorst-und-Volk-principe (het concept waarin in Liechtenstein de macht gedeeld wordt tussen de Vorst en het volk) en tenslotte Liechtenstein als ministaat.

De directe democratie:

De Liechtensteinse meerderjarige staatsburgers, vanaf hier aangeduid als “het volk” of “de bevolking”, hebben op twee manieren invloed in Liechtenstein. Allereerst is Liechtenstein een directe democratie. Volksinitiatieven voor wetswijzigingen of nieuwe wetten kunnen gehouden worden indien daar duizend handtekeningen voor worden verzameld of drie gemeenten hun goedkeuring daarvoor geven. Bij een grondwetswijziging zijn vijftienhonderd handtekeningen nodig.⁹ Tegelijkertijd bestaat er het volksreferendum¹⁰ waarbij het volk eerder genomen besluiten van het parlement terug kan draaien. Hierbij gelden dezelfde voorwaarden als bij het volksinitiatief. Uitkomsten van dergelijke referenda zijn bindend voor het parlement, enkel de Vorst kan de uitkomst van een volksinitiatief vetoën.¹¹ Een andere mogelijkheid waarop het volk invloed heeft op het parlement is het referendum ter ontbinding van het parlement, waarbij het parlement naar huis gestuurd wordt en nieuwe verkiezingen uitgeschreven worden.¹² Daarnaast heeft zij, zoals in de meeste parlementaire democratieën, het recht om de leden van het parlement te kiezen.

Uwe Wagschal, Duits politicoloog verbonden aan de universiteit van Heidelberg, noemt als een verschil tussen directe en indirecte democratie dat kiezers kritischer zijn in een directe democratie en kiezers zich beter informeren over politieke thema's, maar ook dat in directe democratieën controversiële elementen in referenda gemeden worden om een meerderheid aan tegenstemmen te voorkomen.¹³ Daarnaast stelt Wagschal dat directe democratieën (of landen waarin dergelijke elementen zitten) vaker conservatief/rechts stemmen. Het is bijvoorbeeld te zien dat kiezers eerder stemmen voor lagere belastingen, lagere overheidsuitgaven en behoudend op sociale thema's.¹⁴ Verder stelt Wagschal dat de Zwitserse politieke cultuur, ontstaan vanuit de directe democratie, leidt tot meer brede consensuscoalities (met grote parlementaire meerderheden) met als logisch gevolg kleinere opposities.¹⁵ Wagschal zegt niets over Liechtenstein maar daar lijkt een soortgelijke ontwikkeling gaande, gezien de coalities in dat land sinds de Tweede Wereldoorlog vrijwel altijd

⁹ Wilfried Marxer, *Direct democracy in Liechtenstein*, International conference Direct Democracy in Latin America (Buenos Aires 2007), 3-4.

¹⁰ Eigen vertaling van “popular referendum”, gezien hiervoor bij mijn weten geen Nederlands woord voor bestaat.

¹¹ Marxer, *Direct democracy*, 4.

¹² Ibidem, 6.

¹³ Uwe Wagschal, ‘Direct democracy and public policymaking’, *Journal of public policy* 17 (1997), 223-245, aldaar 226-227.

¹⁴ Wagschal, ‘direct democracy’, 227-228, 230-231.

¹⁵ Ibidem, 229-233.

bestaan uit de twee dominante partijen, uitgezonderd de periode 1997-2005. Ook als een van beide partijen (zoals vrijwel altijd) een absolute meerderheid had.¹⁶

Douglas Hsiao, verbonden aan de Washington Post, schreef een artikel over de Amerikaanse vormen van directe democratie die zich vaak afspelen op het lokale niveau. Hij ziet de directe democratie als iets destructiefs en ziet dat ze voor zowel progressieve als voor conservatieve doelen wordt ingezet.¹⁷ Hij stelt wel dat het de kiezer machtiger maakt ten opzichte van de volksvertegenwoordigers. De directe democratie verzwakt de volksvertegenwoordiging.¹⁸

De wisselwerking tussen vertegenwoordigende democratie en directe democratie:

Het Liechtensteinse parlement bestaat uit één Kamer, de landdag, die bestaat uit vijftientig leden die verkozen worden door het volk in twee kiesdistricten. Er is een kiesdrempel van acht procent. Parlementsleden worden niet verkozen op basis van hun plaats op de lijst maar het aantal stemmen dat ze hebben gehaald.¹⁹ Lange tijd waren de enige vertegenwoordigde partijen de Christendemocratische Vaterländische Union (VU) en de conservatief-liberale Fortschrittliche Bürgerpartei (FBP). In 1993 kwam daar de linkse Freie Liste (FL) bij, die echter nooit meer dan drie zetels haalde. De twee dominante partijen VU en FBP vormen vrijwel altijd samen de regering, ook als een van de twee een absolute meerderheid heeft. Een uitzondering daarop vormt de periode 1997-2005, wat ook de periode was waarin de grondwetscrisis op haar hoogtepunt was.²⁰ De regering wordt gekozen door het parlement. Zij stuurt een voorstel aan de Vorst die uiteindelijk de regering benoemt.²¹

De macht van het parlement wordt beperkt door twee organen: de Vorst en het volk. Alle benoemingen (bijvoorbeeld van regeringsleden en rechters) en aangenomen wetten vereisen de expliciete goedkeuring van de Vorst. Daarnaast heeft de Vorst het recht om in noodgevallen het parlement tot drie maanden te schorsen of zelfs geheel naar huis te sturen. Tegelijkertijd heeft ook het volk in verhouding tot de bevolking van indirecte democratieën in de directe democratie Liechtenstein grote invloed buiten verkiezingstijd. Naast dat ze eens in de vier jaar de parlementsleden kiest, heeft het volk het recht om tussentijds een referendum te houden om het parlement als geheel naar huis te sturen en nieuwe verkiezingen uit te laten schrijven.

Het parlement heeft dus veel minder invloed dan de parlementen van de meeste Westerse landen. Marion Frick-Tabarelli, docent Liechtensteins staats- en bestuursrecht aan de Universiteit Innsbruck, stelt dat, hoewel het Liechtensteinse parlement maar één Kamer telt, je zou kunnen betogen dat de landdag de Tweede Kamer vormt, terwijl het volk door middel van de directe democratie de Eerste Kamer is.²² Frick-Tabarelli stelt echter wel dat het volk niet vaak gebruik maakt van deze controlerende functie. Gemiddeld is er slechts één referendum/volksinitiatief per jaar en het parlement is nooit per referendum afgezet. Frick-Tabarelli noemt het parlement tegelijkertijd zwak in dat opzicht dat het vooral reageert op voorstellen van de regering en nauwelijks zelf het initiatief

¹⁶ Beattie, *Liechtenstein*, 231.

¹⁷ Douglas H. Hsiao, 'The constitutional status of direct democracy in a democratic republic', *Duke law journal* 41 (1992) 1267-1310, aldaar 1269-1270.

¹⁸ Hsiao, 'The constitutional status', 1309-1310.

¹⁹ Marion Frick-Tabarelli, 'Liechtenstein I: The parliament of the Principality of Liechtenstein' in: Ed. Nicholas D.J. Baldwin, *Legislatures of small states: A comparative study* (New York 2014), 56-64, aldaar 56.

²⁰ Frick-Tabarelli, 'Liechtenstein I', 200.

²¹ Ibidem, 59-61.

²² Ibidem, 56-57.

neemt bij de vorming van nieuwe wetten.²³ Ze stelt daarnaast dat het parlement bij zijn besluiten al rekening houdt met het volk en mogelijke referenda. Om deze te voorkomen worden belangengroepen er eerder bij betrokken.²⁴

Dat laatste wordt bevestigd door Wilfried Marxer, verbonden aan het Liechtenstein instituut dat de geschiedenis, politiek en economie van Liechtenstein onderzoekt. Tegelijkertijd ziet hij de directe democratie als een veel minder belangrijke machtsfactor dan Frick-Tabarelli. Hij maakt de vergelijking met Zwitserland, de enige andere directe democratie in de wereld, waar volgens hem de directe democratie een veel grotere rol heeft. In Liechtenstein wordt die rol door zowel de Vorst als door het parlement dat in Liechtenstein volgens hem een grotere rol heeft dan in Zwitserland, beperkt.²⁵ Daarnaast stelt hij dat de mate van directe democratie sterk beperkt wordt door het hoge aantal handtekeningen dat benodigd is voor een volksinitiatief of volksreferendum. Duizend tot vijftienhonderd handtekeningen komt neer op zes tot negen procent van het electoraat wat Marxer “behoorlijk hoog” noemt. “Het is duidelijk dat directe democratische rechten bedoeld zijn om te functioneren als een noodrem of veiligheidsnet, niet om de normale manier te zijn om politieke beslissingen te nemen.”²⁶ In tegenstelling tot Zwitserland worden daarom de directe democratische middelen lang niet zoveel ingezet waardoor je, ondanks de gegeven mogelijkheden voor het volk, kunt twifelen aan het directe democratische gehalte van Liechtenstein in de praktijk.²⁷ Ook omdat de volksinitiatieven getoetst worden aan mogelijke strijdigheid met internationale verdragen of de grondwet.²⁸ Tegelijkertijd is het volk wel sterk betrokken bij de referenda, te zien aan de hoge opkomsten.²⁹ Al met al ziet Marxer de machtsbalans echt tussen Vorst en parlement liggen: “In de praktijk is het [Liechtenstein] een representatieve democratie, gecombineerd met sterke rechten voor de Vorst.”³⁰ In een andere tekst noemt hij het Liechtensteinse systeem “Een duaal systeem, waarin de prins (*Fürst*) en het volk – de tweede voornamelijk gerepresenteerd door het parlement (*Landtag*) en de regering (*Regierung*) – met elkaar rekening moeten houden.”³¹, waarin hij ook duidelijk maakt het beeld van het parlement als vertegenwoordiger van het volk te steunen.

David Beattie, voormalig Brits ambassadeur in Zwitserland en Liechtenstein en schrijver van een standaardwerk over de Liechtensteinse geschiedenis, ziet dat heel anders. Over de Liechtensteinse directe democratie stelt Beattie dat deze grote overeenkomsten kent met de Zwitserse directe democratie. Belangrijk om op te merken, is dat een tegenstem bij een referendum over een voorstel van de regering niet wordt gezien als een stem tegen de regering. De regering wordt in een dergelijke situatie dan ook niet verwacht op te stappen.³² Beattie betoogt daarnaast, dat Liechtensteiners juist erg betrokken zijn bij de politieke besluitvorming door de directe democratie: ‘Direct democracy fosters a sense of involvement and ownership. As practiced in Liechtenstein and Switzerland it is far from being a crude blebiscite or a seedbed of demagogy, as some critics of direct democracy sometimes allege.’³³

²³ Frick-Tabarelli, ‘Liechtenstein I’, 62-63.

²⁴ Ibidem, 61-62.

²⁵ Marxer, *Direct democracy*, 13.

²⁶ Ibidem, 9.

²⁷ Ibidem, 10-11.

²⁸ Ibidem, 13.

²⁹ Ibidem, 11-12.

³⁰ Ibidem, 13.

³¹ Wilfried Marxer, ‘Liechtenstein II: Parliamentarism in a complex political system’, in: Ed. Nicholas D.J. Baldwin, *Legislatures of small states: A comparative study* (New York 2014), 65-73, aldaar 65.

³² Beattie, *Liechtenstein*, 238.

³³ Ibidem, 242.

De Vorst, Hans-Adam II van Liechtenstein, ziet dat zelf ook anders dan Marxer. Ook hij maakt de vergelijking met Zwitserland waarbij hij juist stelt dat Liechtenstein een grotere mate van directe democratie kent. "Verplichte volksstemmingen op staatsniveau", zoals in Zwitserland bestonden, werden niet in de grondwet opgenomen, omdat dit ertoe leidt dat het volk moet stemmen over vraagstukken waarvoor het geen belangstelling heeft. Als in Liechtenstein een deel van de bevolking het niet eens is met een beslissing van het parlement, kunnen duizend stemgerechtigden, iets meer dan vijf procent van het totaal, binnen dertig dagen eisen dat daarover een volksstemming wordt gehouden. De vorst als staatshoofd ratificeert een wet of grondwetswijziging pas als deze termijn voor een referendum is verstreken. Vergeleken met het Zwitserse model werd in Liechtenstein het initiatiefrecht van het volk om wetten of grondwetswijzigingen voor te stellen juist uitgebreid. Terwijl in Zwitserland op staatsniveau alleen een constitutioneel initiatief mogelijk is, heeft het Liechtensteinse volk daarnaast ook het recht om met wetsvoorstellen te komen. (...) Vergeleken met Zwitserland werd hiermee in Liechtenstein het democratische element versterkt ten koste van de oligarchie [het parlement]."³⁴ Verderop in zijn boek stelt hij: "De leden van ons Vorstenhuis zijn ervan overtuigd dat de Liechtensteinse monarchie een partnerschap is tussen het volk en het vorstenhuis. Een partnerschap dat gebaseerd moet zijn op basis van vrijwilligheid en wederzijds respect."³⁵

Het Vorst-en-volk-principe:

In Liechtenstein is er een voortdurende strijd tussen het parlement en de Vorst. De machtscheiding wordt uiteindelijk ook hierdoor gevormd. Een in Liechtenstein bekende term hiervoor is het *Fürst und Volk princip*. Dat wil zeggen; er moet altijd sprake zijn van een machtsbalans tussen de Vorst en het volk.³⁶ Het principe staat ook vastgelegd in Artikel 2 van de grondwet: "Het Vorstendom is een constitutionele, erfelijke monarchie op een democratische en parlementaire basis (artikelen 79 en 80); de macht van de staat is hier inherent in en komt van de regerende Prins en het volk en zal door beiden uitgevoerd worden in overeenstemming met de huidige grondwet."³⁷ Daarbij is de rol van de Vorst met name het beschermen van politieke minderheden en het behouden van de stabiliteit.³⁸

Een probleem daarbij vormt echter het parlement. Dat vindt immers dat ze het volk vertegenwoordigt. De Vorst is het daar niet helemaal mee eens, hij ziet dat het volk vooral zichzelf vertegenwoordigt binnen het eerder genoemde machtsbalansprincipe. Daardoor ontstaat er een discrepantie in het beeld dat beide machtsinstituten hebben. Het parlement gaat uit van een machtsbalans tussen parlement en Vorst, de Vorst van een machtsbalans tussen de bevolking en de Vorst.

Marxer ziet de kern van dit principe in het vetorecht van de Vorst. Dat geldt zowel bij initiatieven van het parlement als voor volksinitiatieven, waardoor het op zowel het parlement als de directe

³⁴ Vorst van Liechtenstein, Hans-Adam II, *De Staat in het derde millennium* (Rijswijk 2012), 78-79.

³⁵ Hans-Adam II, *De Staat*, 83.

³⁶ Marxer, *Direct democracy*, 1.

³⁷ <http://www1.umn.edu/humanrts/research/liechtenstein-constitution.pdf> geconsulteerd op 9 november 2014

³⁸ Beattie, *Liechtenstein*, 224.

democratie van toepassing is.³⁹ Hij vindt Liechtenstein dan ook beter vergelijkbaar met landen met een semi-presidentieel stelsel dan de echte parlementaire democratieën van West-Europa.⁴⁰

Ministaat:

Een andere rol van betekenis speelt het feit dat Liechtenstein een erg klein land is. Het telt slechts 36000 inwoners waardoor het in bepaalde opzichten beter met een groot dorp dan een land te vergelijken is. De politieke cultuur van ministaten vormt een thema waar veel politicologen zich mee bezig hebben gehouden.

Een van hen is Carsten Anckar, politicoloog verbonden aan de Finse Åbo universiteit. Hij stelt dat kleinere landen niet per definitie democratischer zijn. Zijn onderzoek kijkt naar zowel kleine eilandstaten als kleine door land ingesloten staten. De laatste categorie is voor deze scriptie van belang. Volgens Anckar is er geen duidelijke correlatie gevonden tussen de grootte van een land en de mate van democratisering.⁴¹

Het duo John Gerring en Dominic Zarecki, politicologen verbonden aan de Universiteit van Boston, zien wel een dergelijke correlatie. Zij stellen dat hoe groter een gemeenschap is, hoe kleiner de neiging om te mee te doen aan het democratische proces en hoe kleiner de onderlinge verbondenheid is. Maar tegelijkertijd benoemen ze dat kleine politieke eenheden makkelijker gecontroleerd worden door een politieke elite.⁴²

Dat wordt bevestigd door Larry Diamond, politicoloog en socioloog verbonden aan Stanford en Svetlana Tsalik, die als politicoloog is gepromoveerd aan Stanford en zich richt op de Oost-Europese staten na de val van de Sovjet-Unie. Zij schreven ook over de relatie tussen de grootte van een staat en de mate van democratie. Het duo concludeerde dat kleine staten eerder democratisch zijn. Zij stellen dat in kleine politieke eenheden de inwoners eerder democratische waarden zullen ontwikkelen en het meer mogelijkheden geeft voor minderheden en opposities om mee te doen met het politieke proces.⁴³ Tegelijkertijd stellen de twee dat autoritaire figuren ook sneller de macht kunnen grijpen in kleinere politieke eenheden en dat zij ook sneller hun macht zullen misbruiken om minderheden te onderdrukken.⁴⁴ Je zou je kunnen afvragen of in Liechtenstein deze autoritaire figuur de Vorst is, of dat de Vorst met zijn positie juist een verdediging vormt tegen deze autoritaire figuren (gezien de Vorst zijn eigen positie noemt als verdediging tegen de dictatuur van de meerderheid).

De laatste twee genoemde duo's, Gerring & Zarecki en Diamond & Tsalik halen ook allebei de ranking van het *Freedom House* aan. Aangezien beide duo's niet ingaan op de notering van Liechtenstein in deze ranking, is het interessant dat voor deze scriptie wel te doen, omdat deze scriptie zich specifiek op Liechtenstein richt. *Freedom House* is een organisatie die de mate van vrijheid in verschillende landen onderzoekt en rangschikt.⁴⁵ In 2004, het jaar na het referendum, kreeg Liechtenstein de

³⁹ Marxer, *Direct democracy*, 8.

⁴⁰ Willfried Marxer, Initiatives in Liechtenstein: Safety valve in a complex system of government, Ed. Maija Setälä en Theo Schiller, *Citizens' initiatives in Europe: Procedures and consequences of agenda-setting by citizens* (Houndmills 2012), 37-52, aldaar 38.

⁴¹ Carsten Anckar, 'Size, Islandness and democracy: A global comparison', *International political science review* 29 (2008), 433-459, aldaar 454.

⁴² John Gerring en Dominic Zarecki, *Size and democracy revisited* (Boston 2012), 15.

⁴³ Larry Diamond en Svetlana Tsalik, 'Size and democracy: The case for decentralization', in: Larry Diamond, *Developing democracy towards consolidation* (Baltimore 1999), 117-160, aldaar, 121-122.

⁴⁴ Diamond en Tsalik, 'Size and democracy', 133.

⁴⁵ <https://freedomhouse.org/about-us> geconsulteerd op 26 december 2014.

hoogst mogelijke score, zowel qua algemene vrijheid, persoonlijke vrijheden als politieke vrijheden⁴⁶. De begeleidende tekst spreekt wel van een verregaande macht van de Vorst die met het referendum ook verder vergroot is, maar stelt ook dat er geen enkel signaal is dat de Vorst deze macht misbruikt of zal misbruiken.⁴⁷

Beattie beaamt dit laatste en stelt dat het Vorstenhuis zijn populariteit ook mede te danken heeft aan het feit dat de Prinsen nooit hun macht misbruikt hebben. Omdat hun macht ook grondwettelijk bepaald en beperkt is, is de verwachting onder de bevolking ook dat de Prinsen hun macht nooit zullen misbruiken. Beattie bevestigt verder het beeld van Gerring en Zarecki dat er in Liechtenstein sprake is van een politieke elite met eigen (partij)belangen en elk een eigen (redelijk vaste) achterban die zij proberen te pleasen. De Vorst wordt hierin door de bevolking echter juist gezien als een neutraal figuur die de politieke twisten tot een eind moet brengen en blokkades moet oplossen.⁴⁸

Wouter Veenendaal, docent politicologie aan de Universiteit Leiden, wil dit beeld nuanceren en stelt dat de geringe grootte van Liechtenstein het democratische gehalte geen goed doet. Dit heeft volgens hem te maken met enkele zaken. Allereerst zouden er snel dominante politici opstaan die in staat zijn tegelijkertijd meerdere organisaties tegelijk te beïnvloeden, zoals het parlement, de media, de rechtsprekende macht en de ambtenarij. Door het gebrek aan politieke anonimiteit (in een kleine gemeenschap kent iedereen je) en het grotere belang van persoonlijke relaties zouden cliëntalisme en nepotisme hoogtij vieren.⁴⁹ Veenendaal stelt specifiek voor Liechtenstein dat de Vorst zijn sterke positie te danken heeft aan de kleine omvang van het land, omdat zijn rol gekoppeld wordt aan de onafhankelijkheid van Liechtenstein en omdat mensen zich door de kleine omvang van het land met weinig meer dan het Vorstenhuis kunnen identificeren. Juist door de eerdergenoemde risico's van cliëntalisme wordt er in Liechtenstein een behoefte gevoeld naar neutraal, onpartijdig en stabiel leiderschap, eigenschappen die veel inwoners van Liechtenstein in de Vorst zien. Veenendaal stelt dat dit niet alleen voor de bevolking geldt, maar ook voor een aanzienlijk deel van het parlement.⁵⁰ Terwijl het vertrouwen in de politici en het parlement zijn gedaald, is het vertrouwen in de Vorst gestegen.⁵¹

⁴⁶ <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2004/liechtenstein> geconsulteerd op 26 december 2014.

⁴⁷ Ibidem, geconsulteerd op 26 december 2014.

⁴⁸ Beattie, *Liechtenstein*, 224-225.

⁴⁹ Wouter Veenendaal, *“Ohne Fürst sind wir Nichts”*, 4-5.

⁵⁰ Ibidem, 13-14.

⁵¹ Ibidem, 14.

1. De totstandkoming van het conflict

1.1 De overgang van Franz-Joseph II naar Hans-Adam II:

Franz-Joseph II is waarschijnlijk de meest populaire Vorst die Liechtenstein ooit gehad heeft. Hij was de eerste Vorst die ook in het land woonde (zijn voorgangers bleven in Wenen en stelden een gouverneur aan), voorkwam een Duitse annexatie van Liechtenstein en zijn regeerperiode was er een van ongekeerde welvaarts groei van een van de armste landen van West-Europa naar een van de rijkste.⁵²

Franz-Joseph werd door de Liechtensteinse bevolking gezien als vaderfiguur. Naar buiten toe leek hij voorzichtig te opereren en werd hij zelfs gezien als verlegen. Hij vermeed partijpolitiek altijd, maar als het moest, bij grote politieke conflicten, was hij wel degene die de knopen doorhakke en een compromis tussen de partijen afdwong.⁵³

In 1983, toen hij vijfenveertig jaar regeerde, benoemde hij zijn zoon, Erfprins Hans-Adam tot (Prins-)Regent. Dat betekende dat de Erfprins de functies van de Vorst over zou nemen, terwijl zijn vader titulair Vorst, staatshoofd en hoofd van de familie zou blijven tot zijn dood. Zijn stijl was heel anders dan die van zijn vader. Zijn eerste daad als Prinsregent was om de *Kabinettskanzlei* op te heffen waarmee het personeel dat de Vorst in zijn taak moest ondersteunen drastisch afnam.⁵⁴ Hij is meer direct en persoonlijk, zo vormde hij de nationale feestdag om tot een volksfeest waarbij de bevolking hem persoonlijk kon spreken. Ook trekt hij regelmatig het land in om de inwoners te spreken. Hij is wars van protocollen en ceremonies die hij ziet als tijdverspilling.⁵⁵ Waar Vorst Franz-Joseph de politiek vermeed, koos Prins-Regent Hans-Adam ervoor om zelf deelnemer van het debat te worden. Zijn troonredes waren sterk politiek-geladen.⁵⁶ Na zijn regeerperiode schreef hij een politiek geladen boek en reisde hij de wereld over om speeches te geven over zijn politieke ideeën. Tijdens zijn regeerperiode schroomde hij ook niet om zijn eigen politieke ideeën te promoten bij zowel het parlement als de bevolking.⁵⁷

In tegenstelling tot zijn vader zocht hij regelmatig de confrontatie op. Al als Erfprins deed hij dit in een controversiële speech waarin hij Liechtenstein vergeleek met de schone slaapster Doornroosje die gewekt moest worden door de Prins. Liechtenstein moest een eigen buitenlandbeleid ontwikkelen los van Zwitserland en de langselepende binnenlandse twistpunten, zoals het vrouwenkiesrecht en de naturalisatie van buitenlanders, moesten aangepakt worden. Met name de

v.l.n.r. Prinsen Hans-Adam II, Franz-Joseph II en Alois (onder)

⁵² Beattie, *Liechtenstein*, 88-97, 139-140.

⁵³ Ibidem, 88, 155.

⁵⁴ Waarbij overigens wel gesteld moet worden dat de kosten die het Liechtensteinse Vorstenhuis maakt door henzelf betaald worden, niet door de Liechtensteinse staat.

⁵⁵ Beattie, *Liechtenstein*, 178-180.

⁵⁶ Ibidem, 155-156.

⁵⁷ Ibidem, 180.

directheid van zijn speech (waarin onder meer het beeld werd geschept van een toekomst met Liechtenstein als Zwitsers kanton of weinig meer dan een toeristenattractie) schokte het land.⁵⁸ Ook het feit dat hij als Erfprins schreef voor een satirisch magazine, *Maulwurf*, werd niet door alle Liechtensteiners gewaardeerd. In tegenstelling tot zijn als verlegen bekendstaande vader kan hij in discussies en debatten zowel humorvol als direct, emotioneel of zelfs tactloos reageren als hij geïrriteerd raakt door zijn opponent of ongeduldig wordt.⁵⁹

In 1989 stierven Vorst Franz-Joseph en zijn vrouw kort na elkaar en lieten het land achter in rouw. Later dat jaar legde Prins Hans-Adam II, vanaf dat moment Vorst, zijn eed af waarmee hij trouw zwoer aan de grondwet. Opvallend genoeg deed hij dat samen met zijn zoon, de nieuwe Erfprins Alois. Talloze kwesties zoals de vraag of Liechtenstein een buitenlandbeleid los van Zwitserland moest hebben (en daarmee toe moest treden tot de Verenigde Naties (VN) en Europese Economische Ruimte (EER)) en de vernieuwing van het *hausgesetz* (familiewet) speelden intussen nog. Het debat over het buitenlandbeleid was tijdens Franz-Josephs periode al begonnen en de onderhandelingen over de familiewet vingen al aan toen Hans-Adam nog geen Vorst was. Uiteindelijk zouden dezen wel de opmaat vormen tot de grondwetsstrijd, omdat beide kwesties nog niet goed grondwettelijk geregeld waren. De opvolging van de Vorst was geregeld in de familiewet, maar niet in de grondwet. Daarnaast kende de Vorst een grote grondwettelijke rol in het buitenlandbeleid waar niet alle parlementariërs het mee eens waren.

1.2 De hervorming van de familiewet:

In Liechtenstein nam de familiewet een belangrijke rol in, terwijl geen enkele Liechtensteiner buiten het Vorstenhuis wist wat erin stond. In de familiewet werd bijvoorbeeld de troonopvolging bepaald. Het was problematisch dat dit niet in de nationale grondwet vermeld stond en vooral dat de familiewet onduidelijk was voor diegenen die geen onderdeel vormden van het Vorstenhuis. Binnen het Vorstenhuis was de drang naar verandering ook groot. Zo was de uit de Middeleeuwen stammende wet erg verouderd en was het onduidelijk wie onderdeel vormden van de Vorstelijke familie (en wie er dus mocht stemmen binnen de familie).⁶⁰

Hans-Adam II nam als Erfprins het initiatief die oude wet op te pakken. Het duurde heel wat jaren van onderhandelingen voordat alle Prinsen het eens werden. In 1993, de Erfprins was inmiddels al Vorst, werd de nieuwe wet gepresenteerd. In de nieuwe familiewet staat onder meer hoe de troonopvolging (artikel 12) geregeld is en wie er lid is van het Vorstenhuis (artikel 1).⁶¹ In een schriftelijk interview dat voor deze scriptie gehouden is met de Vorst noemde hij deze prestatie, samen met het democratiseren van de monarchie, hetgene waar hij het meest trots op is, vooral omdat Prinsen dit al sinds de Middeleeuwen hebben geprobeerd maar hierin gefaald hebben.⁶² Ook is deze prestatie bijzonder omdat de Vorst eerder een aantal familieleden tegen zich in het harnas heeft gejaagd toen hij als Erfprins bij een hervorming van de Prinselijke bezittingen diverse familieleden ontsloeg.⁶³

⁵⁸ Beattie, *Liechtenstein*, 149-150.

⁵⁹ Ibidem, 180-181.

⁶⁰ Ibidem, 182-184.

⁶¹ 'Hausgesetz des Fürstlichen Hauses Liechtenstein', *Liechtensteinisches Landesgesetzblatt* (1993)

⁶² Schriftelijk interview gehouden met Z.D.H. Hans-Adam II van Liechtenstein tussen 2 en 11 juni 2014, bijgevoegd als bijlage bij deze scriptie.

⁶³ Beattie, *Liechtenstein*, 184-185.

1.3 Toetreding tot de EER:

Voor de toetreding tot de VN werd in de jaren '80 hevig gelobbyd door de toenmalige Erfprins, Vorst en regering, wat uiteindelijk in 1990 werkelijkheid werd.⁶⁴ Direct daarna volgden onderhandelingen over toetreding tot de EER die zowel door Zwitserland als Liechtenstein gevoerd werden. De Zwitserse bevolking leek hier sceptisch over te zijn. Gezien in beide directe democratieën referenda nodig waren om de toetreding compleet te maken en Liechtenstein gewend was om het Zwitserse buitenlandbeleid te volgen, werd dit als problematisch gezien door de Vorst die groot voorstander was.⁶⁵

Duidelijk was in elk geval wel dat het moment van stemming (vóór of na Zwitserland) bepalend zou zijn voor de uitkomst van het referendum. Hierbij kwam het in 1992, vroeg in de regeerperiode van Hans-Adam II, tot een conflict tussen de Vorst en de politiek. De Vorst zette alle mogelijke middelen in om de regering tot verandering te dwingen.⁶⁶ Hij zocht hierbij de grenzen van zijn grondwettelijke macht op. Op 27 oktober dreigde de Vorst de regering met aftreden als zijn eisen niet werden ingewilligd.⁶⁷ Op 28 oktober kwamen Vorst en regering tot een compromis. Het referendum zou na het Zwitserse referendum plaatsvinden, de regering zou zich uitspreken voor een “voor”-stem en de Vorst zou zijn vertrouwen in de regering weer uitspreken.⁶⁸ Een belangrijk moment hierin was toen Hans-Adam II onder politiebewaking naar het regeringsgebouw trad en daarbij uitgeroemd werd door tweeduizend mensen (op een inwonertal van zo'n dertigduizend) op het plein voor het Regeringsgebouw.⁶⁹ Dit moment zou uiteindelijk het startsein worden voor de constitutionele crisis. Ondanks dat de Vorst door tweeduizend man werd uitgeroemd, was dat volgens David Beattie vooral een winmoment voor hem. Hij kreeg de sympathie van de rest van het Volk en werd ineens de underdog terwijl hij daarvoor juist de reputatie had van een machtig man.⁷⁰

1.4 De Grondwetswijziging:

In zijn troonrede in 1993 kondigt de Vorst de grondwetswijziging aan.⁷¹ Hij stelt dat de grondwet dringend aangepast moet worden en dat hij blij is te zien dat deze gedachte ook bij anderen leeft. In de speech noemt de Vorst de zaken die wat hem betreft zeker in de nieuwe grondwet moeten komen. Dat zijn onder meer de democratische legitimering van de monarchie en het zelfbeschikkingsrecht dat later ook in de grondwetswijziging zouden komen. Bij het punt van de democratische legitimering refereert de Vorst impliciet aan de demonstratie van 28 oktober 1992, door te stellen dat als er weer een moment komt van een gebrek aan vertrouwen in de Vorst, er dan maatregelen genomen kunnen worden door het volk.⁷²

Het voorstel werd uiteindelijk naar alle Liechtensteiners gestuurd in 2000 en later in gewijzigde vorm in 2001.⁷³ Op basis hiervan werd onderhandeld tussen de regering en de Vorst over een gezamenlijk voorstel, maar toen die onderhandelingen mislukten, besloot de Vorst zijn oorspronkelijke voorstel

⁶⁴ Beattie, *Liechtenstein*, 160-161.

⁶⁵ Ibidem, 163-168.

⁶⁶ Ibidem, 197.

⁶⁷ *Volksblatt*, 28 oktober 1992, 1.

⁶⁸ *Volksblatt*, 29 oktober 1992, 1.

⁶⁹ Beattie, *Liechtenstein*, 197-198.

⁷⁰ Ibidem, 198.

⁷¹ De troonrede is in Liechtenstein een speech die gegeven wordt bij de opening van het parlement door de Vorst waarbij de Vorst zelf de inhoud bepaald, die altijd een politieke lading heeft.

⁷² Fürst Hans-Adam II, *Thronrede 12. mai 1993*.

⁷³ Beattie, *Liechtenstein*, 204-206.

aan het volk voor te leggen.⁷⁴ Als reactie daarop ontwierp een actiegroep genaamd *Verfassungsfriede* (Grondwetsvrede) een tegenvoorstel met een kleinere politieke rol voor de Vorst.⁷⁵

Nadat de voorstellen van de Vorst en de actiegroep Grondwetsvrede zijn gepubliceerd, wordt van de politieke partijen een reactie verwacht. Bij de drie in het parlement zittende partijen worden ledenvergaderingen georganiseerd waarbij de leden stemmen over het advies dat de partijen meegeven aan de kiezers bij het referendum. Bij de *Freie Liste* schaart zich als enige partij een meerderheid achter het voorstel van de actiegroep. De VU wil de oude grondwet behouden (door twee keer tegen te stemmen; een zogenaamd “dubbel-nee”) en de FBP steunt het voorstel van de Prins waardoor het parlement verdeeld is. Intussen spraken diverse VU-parlementariërs zich uit voor het voorstel van de Grondwetsvrede en een aantal hooggeplaatste FBP’ers in het parlement voor een dubbel-nee.⁷⁶

Hierdoor zou je kunnen stellen dat veel partijen zich meer pro-Prins opstelden dan ze waren uit angst voor een afstraffing bij de verkiezingen. Hier is dus een vorm van *coercive power* te zien; partijen zijn bang voor de uitblijving van een beloning; electorale winst.

⁷⁴ Beattie, Liechtenstein, 206-210.

⁷⁵ Ibidem, 212-213.

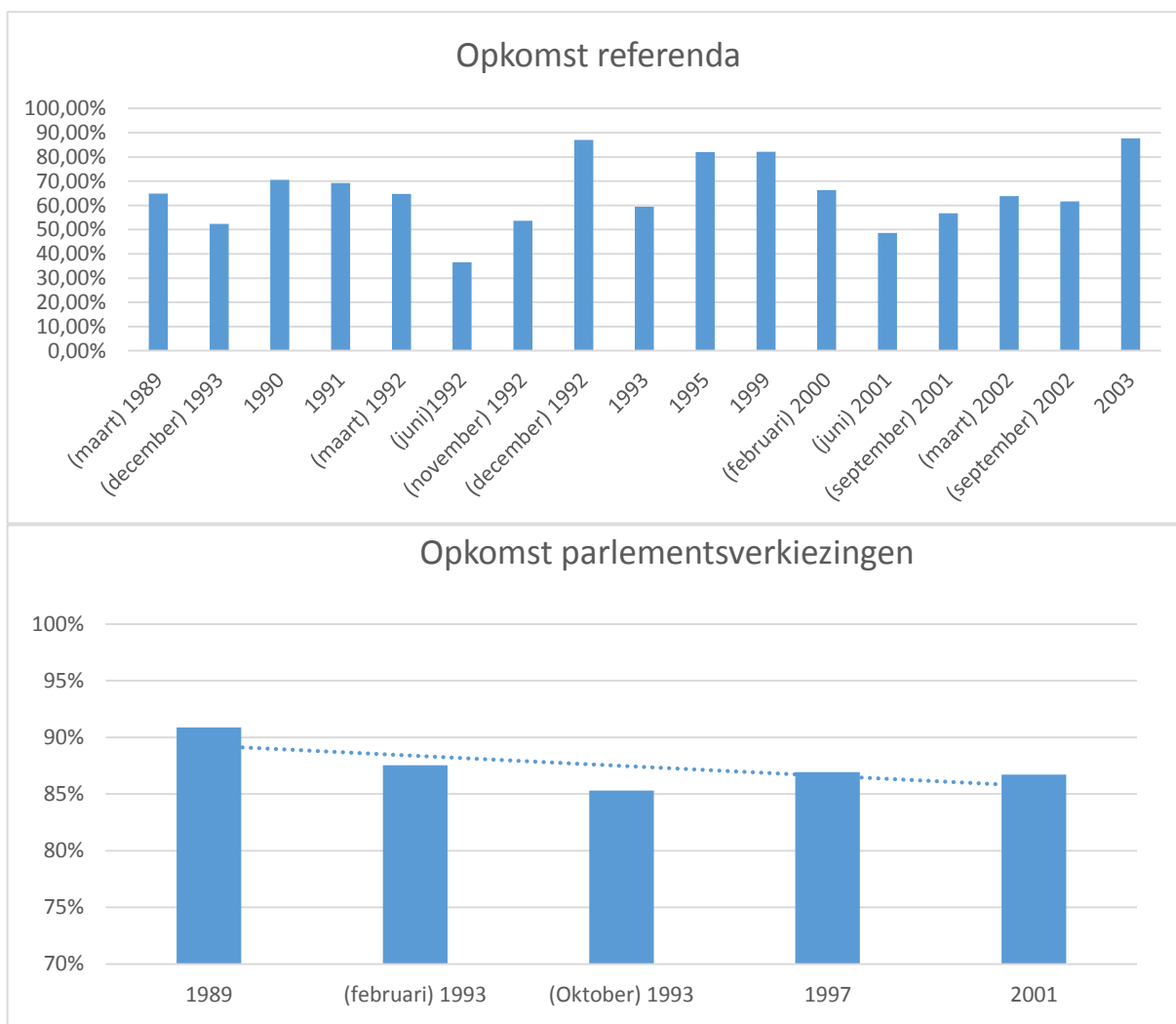
⁷⁶ Ibidem, 213-214.

2. De rol van het parlement

Uit diverse onderzoeken die in de Status Quaestionis zijn behandeld bleek dat er een debat bestaat over de legitimiteit van het parlement. In het bijzonder is het de vraag wie het democratische primaat heeft; de vertegenwoordigende democratie of de directe democratie. Met andere woorden; vertegenwoordigt het volk in de eerste plaats zichzelf (directe democratie) of wordt zij vertegenwoordigd door het parlement?

2.1 Opkomstcijfers:

Als wordt gekeken naar de periode van de grondwetsstrijd; tussen de troonsbestijging van Vorst Hans-Adam II en het grondwetsreferendum, blijkt dat de opkomstcijfers voor de parlementsverkiezingen significant hoger liggen dan voor referenda. Het gemiddelde opkomstcijfer bij referenda over deze periode (1989-2003) is 65,1 %. Het gemiddelde opkomstcijfer bij verkiezingen in diezelfde periode (1989-2001) 87,5 %. Enkel de referenda van 2003 komen boven het gemiddelde opkomstcijfer van de verkiezingen uit. Het op één na hoogste opkomstcijfer van referenda is met 82,1 % nog altijd lager dan de laagste verkiezingsopkomst (86,7 %) in deze periode.⁷⁷

⁷⁷ Opkomstcijfers van verkiezingen en referenda, inclusief die in de grafieken, komen van http://www.ipu.org/parline/reports/2187_arc.htm, geconsulteerd op 9 januari 2014.

Dat lijkt erop te wijzen dat de Liechtensteinse bevolking de parlementsverkiezingen serieuzer neemt dan de referenda, zoals eerder door Wilfried Marxer bevestigd is.

2.2 partijpolitiek in Liechtenstein:

Het Liechtensteinse parlement is gericht op consensus. Dat komt deels door de directe democratie, zoals Uwe Wagschal al voor de Zwitserse politieke cultuur aantoonde, maar ook door een belangrijke grondwettelijke regel. Volgens artikel 58 moet om een beslissing van het parlement geldig te laten zijn, altijd twee derde van het parlement aanwezig zijn.⁷⁸ Dit is een maatregel die echter niet populair bij het electoraat is. Sinds de Tweede Wereldoorlog heeft elke partij die de tactiek toegepast heeft, de verkiezingen daaropvolgend verloren (voor het laatst in 1980). Die wet heeft wel een belangrijk aandeel in dat coalities vrijwel altijd uit een zeer ruime meerderheid van de twee dominante partijen bestaan.⁷⁹

Maar er zijn ook nauwelijks ideologische verschillen tussen de twee partijen. Een grap die rondgaat in het land is: “De FBP is monarchistisch, democratisch en conservatief, terwijl de VU conservatief, monarchistisch en democratisch is.”⁸⁰ Mensen stemmen dan ook eerder voor personen dan voor partijen.⁸¹ De enige monarchie-kritische partij is de marginale *Freie Liste* (FL), een groene en sociaal-democratische partij.⁸² Dat was ook de enige partij die zich voorafgaand van het referendum uitsprak voor een kleinere rol van de Vorst in de vorm van het voorstel van Grondwetsvrede.⁸³

2.3 Parlement vs. monarchie:

Ondanks de hoge opkomst geldt er in Liechtenstein een grote mate van onvrede over de politici in het parlement. Volgens Wouter Veenendaal komt dat mede door het systeem waarin twee partijen die ideologisch nauwelijks van elkaar verschillen, dominant zijn.⁸⁴ David Beattie stelde dat er sprake is van een politieke elite met elk eigen partijbelangen en een eigen achterban die zij proberen te pleasen,⁸⁵ iets wat door Veenendaal bevestigd wordt.⁸⁶ De Vorst wordt hierin als neutraal figuur gezien die de knopen doorhakt als de politici aan het kibbelen zijn.⁸⁷ Een Liechtensteinse journalist die door Veenendaal geïnterviewd is, stelt: “Ze zeggen dat hij [de Vorst] geen belangen heeft, niemand heeft die hij moet helpen, dus hij is objectiever dan politici.”⁸⁸

2.4 Parlement vs. Directe democratie:

Marxer stelt daarnaast dat de directe democratie dat cliëntalisme alleen maar in de hand werkt. Politici weten dat elke maatregel die ze nemen door een referendum verworpen kan worden. Daardoor worden belangengroepen al vroeg in het wetgevende proces betrokken om te voorkomen

⁷⁸ Artikel 58, Constitution of the Principality of Liechtenstein (2003), consulteerd op 9 januari 2014 op <http://www1.umn.edu/humanrts/research/liechtenstein-constitution.pdf>

⁷⁹ Beattie, *Liechtenstein*, 231.

⁸⁰ Veenendaal, “*Ohne Fürst sind wir nichts*”, 9-10.

⁸¹ Ibidem, 10.

⁸² Ibidem, 10.

⁸³ Beattie, *Liechtenstein*, 213.

⁸⁴ Veenendaal, “*Ohne Fürst sind wir nichts*”, 18.

⁸⁵ Beattie, *Liechtenstein*, 224.

⁸⁶ Veenendaal, “*Ohne Fürst sind wir nichts*”, 14-15.

⁸⁷ Beattie, *Liechtenstein*, 225.

⁸⁸ Veenendaal, “*Ohne Fürst sind wir nichts*”, 14.

dat een wet later in een referendum wordt verworpen. Daarmee vergroot dat ook de consensusgerichtheid van het parlement.⁸⁹

⁸⁹ Marxer, 'Direct democracy', 13.

3. Het debat om de grondwetswijziging

3.1 De wet en de democratische legitimering van de monarchie:

De grondwetswijziging van de Vorst zelf bevatte geen echte machtsvergroting. Bestaande macht werd wel bevestigd, zoals het vetorecht, maar de politieke rol van de Vorst an sich werd niet vergroot. Echt sprake van een vergroting van zijn *legitimate power* was er dus niet. De Vorst bouwde echter wel een democratische legitimering van zijn functie in zijn grondwetswijziging.⁹⁰

De democratisering bestond uit twee elementen. Allereerst kon het volk een motie van wantrouwen indienen tegen de Vorst. Bij een meerderheid aan voorstemmen zou de Erfprins de nieuwe Vorst worden. Maar daarnaast kon ook de monarchie als geheel worden afgeschaft en de republiek worden ingevoerd.⁹¹ De Vorst behoudt het vetorecht om de onderdrukking van minderheden door democratische meerderheden te voorkomen.⁹²

Het parlement was tegen deze democratisering. Zij vonden dat zij het volk moesten vertegenwoordigen. Het idee dat de Vorst afgezet kon worden bij democratische meerderheid werd door het overgrote deel van het parlement gezien als onwenselijk en onnatuurlijk.⁹³ Dat gold zelfs niet alleen voor het parlement maar ook voor zowel de meeste voor- als tegenstanders van het voorstel van de Vorst. Enkele tegenstanders betoogden in een opinieartikel in *Vaterland* dat de Vorst nu zijn politieke wil in een alles-of-niets referendum kon doordrukken.⁹⁴ Daarmee vergrootte de Vorst zijn macht op een *coercive* manier; de keuze bestaat uit het gelijk geven van de Vorst of een vertrek van de Vorst dat voor velen onwenselijk was.

3.2 De loyaliteitsvraag en de populariteit van de Vorstenfamilie:

De alles-of-niets-tactiek werd ook al gebruikt in de debatfase naar het referendum toe. De Liechtensteinse vorsten zijn erg populair, zeker sinds de vader en voorganger van Prins Hans-Adam II, Prins Franz-Joseph II. De Vorsten zorgen voor stabiliteit en daarmee voor een goed vestigingsklimaat voor bedrijven. Wat ook helpt is de omvang van het land. De Vorsten zijn zeer toegankelijk en eens per jaar op de nationale feestdag wordt het volk uitgenodigd voor een receptie in de kasteeltuin.⁹⁵ Een van de belangrijkste argumenten tegen de monarchie in veel landen zijn de kosten, maar die zijn in Liechtenstein niet relevant, de familie betaald al haar kosten namelijk zelf, inclusief die van de nationale feestdag. Een in Liechtenstein bekende opmerking van Hans-Adam II is dat hij 's morgens werkt zodat hij 's middags Vorst kan zijn.⁹⁶ Voor de Liechtensteiners vormt het Vorstenhuis waar het land naar vernoemd is ook een belangrijk onderdeel van de Liechtensteinse identiteit.⁹⁷

Kortom, de Vorstenfamilie is erg populair. Die populariteit was dan ook het belangrijkste punt in de campagne. Dat valt vooral op als de advertenties bekeken worden van voor- en tegenstanders. Het

⁹⁰ Beattie, *Liechtenstein*, 272.

⁹¹ Ibidem, 272-273.

⁹² <http://derstandard.at/1358305033595/Hans-Adam-II-Sohn-Alois-haette-Verfassungsänderung-nicht-zugestimmt> geconsulteerd op 13 juni 2014.

⁹³ Beattie, *Liechtenstein*, 200.

⁹⁴ Ibidem, 241.

⁹⁵ Ibidem, 284-285.

⁹⁶ Ibidem, 179.

⁹⁷ Ibidem, 271.

beeld van het overgrote deel van de advertenties, waarvan er hieronder enkele zijn opgenomen als voorbeeld,⁹⁸ is vooral dat een ja-stem een steunbetuiging aan de Vorst en zijn familie is.

Liebe Liechtensteinerinnen und Liechtensteiner

Am 14. und 16. März entscheiden wir nicht nur über eine neue Verfassung, sondern auch über die Zukunft unserer Heimat.

Vergessen wir nicht, nur zusammen mit unserer Fürstenfamilie sind wir stark!

Lassen wir uns nicht auseinander dividieren. Liechtenstein mit 33 000 Einwohnern hat gegenüber dem Ausland keine Druckmittel.

Unser einziger Trumpf sind die weltweit guten Beziehungen unserer Fürstenfamilie, und in den letzten 50 Jahren haben wir bewiesen, dass wir gemeinsam unschlagbar sind.

- ☐ Wir sind das höchst industrialisierte Land der Welt
- ☐ Wir haben weltweit die tiefsten Hypothekarzinsen
- ☐ Wir haben eine sichere und gut funktionierende AHV
- ☐ Wir haben weltweit die tiefste Arbeitslosenrate
- ☐ Wir sind das sicherste Land der Welt

Vertrauen wir weiterhin auf unser Fürstenhaus!

Nur mit einem JA für den Verfassungsvorschlag unseres Landesfürsten und Erbprinzen und einem NEIN für die so genannte Friedensinitiative sichern wir unserer Jugend eine Heimat mit Zukunft.

David Vogt, Rheinstrasse 54, Balzers

Fig. 1 Bron: Volksblatt, 12 maart 2003, 9.

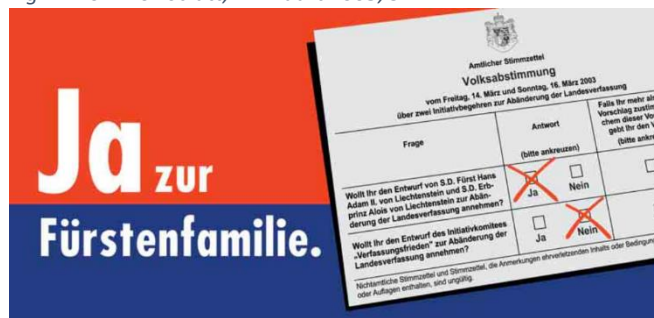

Fig. 2 Bron: Volksblatt, 10 maart 2003, 3.

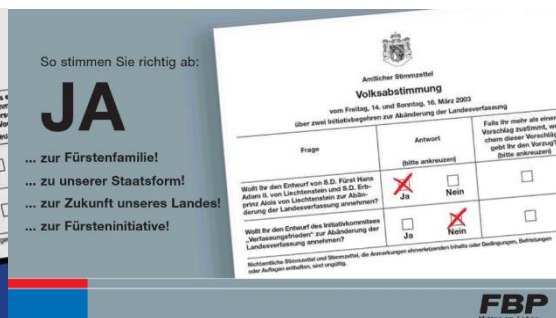

Fig 3 Bron: Volksblatt, 15 maart 2003, 7.

⁹⁸ Er zijn enkel advertenties uit *Volksblatt* gebruikt omdat *Vaterland* de advertenties niet toont in zijn archief.

Fig. 4 Bron: Volksblatt, 14 maart 2003, 1. Fig. 5 Bron: Volksblatt, 13 maart 2003, 1. Fig. 6 Bron: Volksblatt, 12 maart 2003, 1.

Mit wem wollen wir die Zukunft gestalten?

Fig. 7 Bron: Volksblatt, 13 maart 2003, 7.

Fig. 8 Bron: Volksblatt, 7 maart 2003, 3.

Twee zaken vallen hierin op. Allereerst wordt gesteld dat het land en de monarchie onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Een duidelijk geval van referentiemacht; het volk identificeert zich met de Vorst en wil hem daarom steunen; een “ja” in het referendum, is een “ja” voor het vorstenhuis” (figuren 2,3 en 8). Maar daarnaast wordt er ook een beeld geschetst (het duidelijkst in figuren 1, 7 en 8) van wat er met een stem tegen het voorstel van de Vorst (en dus tegen het Vorstenhuis) zou gebeuren. Figuur 1 stelt “Liechtenstein heeft met 33000 inwoners tegenover het buitenland geen drukmiddelen. Onze enige troef zijn de goede connecties van ons Vorstenhuis.” Figuur 7 roept een beeld op van het alternatief voor de Vorstenfamilie; politici, afgebeeld als schimmige figuren. Deze angstbeelden bij een tegenstem (met als gevolg het vertrek van het Vorstenhuis, zo wordt hier geschetst) zijn duidelijk een vorm van *coercive power*. Aan de andere kant is figuur 1 ook erg positief; het noemt een aantal positieve elementen die Liechtenstein nu heeft en impliceert dat die te danken zijn aan de Vorst wat weer een element van *reward power* is.

De Vorstenfamilie doet daar ook duidelijk aan mee door dat beeld op te roepen en maakt van de stemming een loyaliteitskwesitie. In 2003 noemt Vorst Hans-Adam II bij zijn troonrede het referendum letterlijk een “vertrouwensvraag”.⁹⁹ Het weekend voor de verkiezingen spreekt Erfprins Alois hetzelfde uit. “Wij van het Vorstenhuis zien een meerderheid als vertrouwensbewijs.” Bij een interview sprak hij toen ook uit dat het belangrijkste element in de stemming “de vraag of het Vorstenhuis nog het vertrouwen van het volk heeft”¹⁰⁰ is.

⁹⁹ Volksblatt, 14 februari 2003, 1.

¹⁰⁰ Vaterland, 13 maart 2003, 6.

De Vorst maakte ook kenbaar dat hij het land zou verlaten als er geen meerderheid zou komen voor zijn voorstel (met als gevolg de angstbeelden in de geselecteerde advertenties). Zijn critici noemden dit chantage, de Vorst zelf vond dat hij daarmee het meest recht deed aan de uitslag. Erfprinses Sophie stelde in een brief gericht aan het Liechtensteinse volk in de *Vaterland*: “Deze jarenlange strijd is zo’n grote last voor mijn familie, dat wij bij het verwerpen van het initiatief bereid zijn naar het buitenland te verhuizen om de ruzies eindelijk af te sluiten.”¹⁰¹

Op 13 maart 2003 brachten een aantal prominente Liechtensteiners, waaronder bijvoorbeeld industrieel Michael Hilti, een persbericht uit waarin ze opriepen tot een “ja”-stem in het referendum. Opvallend is dat de idealen die bij de Vorst leefden, niet bij de prominente ja-stemmers leefden. Zij droegen vooral de loyaliteit aan de Vorst en de stabiliteit en voorspoed die het Vorstenhuis het land gebracht had als redenen aan.¹⁰² Wouter Veenendaal stelt dat de Vorst deels bewust, deels onbewust gebruik maakte van zijn populariteit om zijn machtspositie te verbeteren.¹⁰³

Daarmee gebruikte de Vorst enerzijds het feit dat de bevolking van Liechtenstein zich zo met het Vorstenhuis identificeerde (de referentiemacht), anderzijds gebruikte hij dwingende macht door te dreigen het land te verlaten, dus door te dreigen met “straf” indien er tegen gestemd zou worden. Deze onderdelen lijken samen de belangrijkste onderdelen te vormen, zo blijkt onder meer uit de advertenties die de verschillende Liechtensteiners hebben laten plaatsen. Veel Liechtensteiners waren bang dat de economische en politieke stabiliteit van het land in gevaar zou zijn bij een meerderheid aan tegenstemmen.¹⁰⁴

3.3 Alles of niets:

Hierin zie je de eerdergenoemde alles-of-niets-tactiek terugkomen. De Vorstenfamilie stelt dat bij een tegenstem, de Prinsen uit het land zullen vertrekken, iets wat door een overgrote meerderheid van de bevolking als onwenselijk wordt gezien. Zo goed als niemand in Liechtenstein wil of wilde de monarchie geheel weghebben. Er waren echter wel mensen die wilden dat de monarch een kleinere politieke rol kreeg. Een lid van de actiegroep Grondwetsvrede beklagde dat de keuze enkel bestond tussen een monarchie zoals de Vorst hem wenste of geen enkele monarchie.¹⁰⁵ Wouter Veenendaal voegt daaraan toe dat als je tegen de grondwetswijziging van de Vorst was, dat gezien werd als anti-Vorst zijnde. Daarmee kon sociale uitsluiting dreigen, vooral omdat het land zo klein was. De Vorst stuurde bewust op die polarisatie aan, stelt Veenendaal.¹⁰⁶

Tegelijkertijd stelt Veenendaal dat het land al gepolariseerd was door de twee dominante partijen. Hij stelt dat er traditioneel zwarte families (met steun aan de FBP) en rode families (met steun aan de VU) bestonden. Hoewel je tegenwoordig (en ook in 2003) niet meer in een rode of zwarte familie geboren wordt, hebben beide partijen nog wel duidelijk hun eigen achterban.¹⁰⁷ Er is ook geen politieke anonimiteit, omdat iedereen elkaar kent en er geen massa is om in op te gaan.¹⁰⁸

¹⁰¹ *Vaterland*, 13 maart 2003, 2.

¹⁰² http://www.fuerstenhaus.li/de/verfassung/dok_meinungen/fuersteninitiative.pdf geconsulteerd op 15 juni 2014.

¹⁰³ Veenendaal, “*Ohne Fürst sind wir nichts*”, 15.

¹⁰⁴ Ibidem, 15-16.

¹⁰⁵ Beattie, *Liechtenstein*, 272.

¹⁰⁶ Veenendaal, “*Ohne Fürst sind wir nichts*”, 16.

¹⁰⁷ Ibidem, 10-13.

¹⁰⁸ Ibidem, 13.

In dat politiek klimaat wordt juist de behoefte gevoeld van de Liechtensteinse bevolking voor een neutrale en onpartijdige persoon die die partijen uit elkaar kan trekken en blokkades kan oplossen, stellen zowel Beattie als Veenendaal.^{109, 110} Veenendaal haalt een anonieme minister aan die stelt: “Stel een van de grote partijen, één clan, zou het presidentschap krijgen van het land. 50 % van de bevolking zou meteen daartegen zijn! Omdat ze denken dat het niet eerlijk is, niet evenwichtig, denken dat ze voordeeltjes zullen geven aan hun eigen aanhangers.”¹¹¹

3.4 Vertrouwen in de Vorst:

Mensen hebben daardoor in de Vorst, als tegenhanger van onbetrouwbare politici, een groot vertrouwen. De Liechtensteinse bevolking denkt dat de Vorsten nooit hun macht zullen misbruiken. Zoals Beattie stelt: “De Prinsen hebben nooit hun macht misbruikt. Dat kunnen ze ook niet want ze hebben geen leger tot hun beschikking. Hun invloed is afhankelijk van de grondwet en de wetten, van hun ervaring en van hun eigen persoonlijke, morele en intellectuele impact.” Daarmee lijkt Beattie (naast de *legitimate power*) te wijzen op de effecten van de *expert power*.

Veenendaal stelt dat de Vorst daar gebruik van maakt door dat beeld van onbetrouwbare politici te versterken. Hij haalt een voormalig parlementariër aan die stelt: “Hij [Vorst Hans-Adam II] refereert aan politici in een soort milde belediging; mensen die alleen maar aan verkiezingen en periodes van vier jaar denken en zelden buiten die vier jaar. En natuurlijk zijn familie, die denkt in generaties. (...) Op een bepaalde manier speelt hij in op stereotypen die mensen hebben over politici. Politici zijn niet heel populair en mensen praten negatief over politici en soms kunnen ze een fijn citaat krijgen van de Prins dat ze daarbij kunnen gebruiken.”¹¹² Een andere ex-politicus stelt: “De Prins heeft het voor elkaar gekregen om het beeld te scheppen dat de Prins en het volk verliefd zijn op elkaar en ze samen kunnen spreken tegen die oligarchen in. En het jammere is, is dat het volk daar echt in geloofd en zegt ‘ja die politici doen altijd wat politici zelf het beste uitkomt’ (...) Hij gebruikt de liefde van de mensen.”

¹⁰⁹ Beattie, *Liechtenstein*, 225.

¹¹⁰ Veenendaal, “Ohne Fürst sind wir nichts“, 13-14.

¹¹¹ Ibidem, 14.

¹¹² Ibidem, 18.

Conclusie

Dit onderzoek richtte zich op de vraag op welke manieren de Liechtensteinse Vorst Hans-Adam II de directe democratie gebruikte om zijn eigen machtspositie ten opzichte van het parlement te versterken tijdens de grondwetsstrijd.

Concluderend kan worden gesteld dat die vooral te vinden zijn in de volgende punten in verhouding tot definities van macht van French & Raven:

- De Vorsten hebben hun macht nooit eerder misbruikt: een vorm van *expert power*.
- Veel Liechtensteiners identificeren zich met de Vorstenfamilie: een vorm van *referent power*.
- In de ogen van veel Liechtensteiners zijn de Vorsten in belangrijke mate verantwoordelijk voor het huidige welzijn en de welvaart en politieke stabiliteit die Liechtenstein heeft: een vorm van *reward power*.
- De Vorsten zouden bij een vertrek zorgen voor het verdwijnen van die vorige genoemde elementen: een vorm van *coercive power*.

Zo lijken dus alle vormen van macht die French & Raven noemen in dit debat terug te komen, behalve *legitimate power* omdat de (grond)wettelijke functie van de Vorst nauwelijks veranderd. Het is vooral het debat naar de grondwetswijziging toe en de democratisering van de monarchie die de macht van de Vorst vergrootte.

Met name de *coercive power*, dwingende macht, lijkt een grote rol te hebben gehad in het debat. Door de loyaliteitsvraag prentte de Vorst een angstbeeld bij veel Liechtensteiners hoe het land eruit zou zien zonder de Vorst. Dat beeld beïnvloedde voor een belangrijk deel het debat en is uiteindelijk cruciaal geweest voor de vergroting van de macht van de Vorst.

Amtlicher Stimmzettel
Volksabstimmung
vom Freitag, 14. und Sonntag, 16. März 2003
über die Initiativbegehren zur Abänderung der Landesverfassung

Frage	Antwort (bitte ankreuzen)	Falls ihr mehr als einem Vorschlag zustimmt, welchem dieser Vorschläge gebt ihr den Vorzug? (bitte ankreuzen)
Wollt ihr den Entwurf der Initianten S.D. Fürst Hans-Adam II. von Liechtenstein und S.D. Erbprinz Alois von Liechtenstein zur Abänderung der Landesverfassung annehmen?	☐ Ja ☐ Nein	☐
Wollt ihr den Entwurf des Initiativkomitees „Verfassungsfrieden“ zur Abänderung der Landesverfassung annehmen?	☐ Ja ☐ Nein	☐

Nichtamtliche Stimmzettel und Stimmzettel, die Anmerkungen ehrverletzenden Inhalts oder Bedingungen, Befristungen oder Auflagen enthalten, sind ungültig.

Bibliografie

Literatuur:

Carsten Anckar, 'Size, Islandness and democracy: A global comparison', *International political science review* 29 (2008), 433-459.

David Beattie, *Liechtenstein: A modern history* (Schaan 2004).

Larry Diamond en Svetlana Tsalik, 'Size and democracy: The case for decentralization', in: Larry Diamond, *Developing democracy towards consolidation* (Baltimore 1999) 117-160.

Marion Frick-Tabarelli, 'Liechtenstein I: The parliament of the Principality of Liechtenstein' in: Ed. Nicholas D.J. Baldwin, *Legislatures of small states: A comparative study* (New York 2014), 56-64.

John Gerring en Dominic Zarecki, *Size and democracy revisited* (Boston 2012).

Douglas H. Hsiao, 'The constitutional status of direct democracy in a democratic republic', *Duke law journal* 41 (1992), 1267-1310.

Vorst van Liechtenstein, Hans-Adam II, *De Staat in het derde millennium* (Rijswijk 2012).

Wilfried Marxer, *Direct democracy in Liechtenstein*, International conference Direct Democracy in Latin America (Buenos Aires 2007).

Wilfried Marxer, Initiatives in Liechtenstein: Safety valve in a complex system of government, Ed. Maija Setälä en Theo Schiller, *Citizens' initiatives in Europe: Procedures and consequences of agenda-setting by citizens* (Houndmills 2012), 37-52.

Wilfried Marxer, 'Liechtenstein II: Parliamentarism in a complex political system', in: Ed. Nicholas D.J. Baldwin, *Legislatures of small states: A comparative study* (New York 2014), 65-73.

Bertram H. Raven, 'The bases of power and the power/interaction model of interpersonal influence', *Analyses of social issues and public policy* 8 (2008), 1-22.

Bertram H. Raven & John R.P. French, 'Legitimate power, coercive power, and observability in social influence', *Sociometry* 21 (1958), 83-97.

James T. Richardson, John R. Dugan, Louis N. Gray en Bruce H. Mayhew Jr., 'Expert Power: A behavioural Interpretation', *Sociometry* 36 (1973), 302-324.

Wouter Veenendaal, *"Ohne Fürst sind wir Nichts", Smallness, monarchy, and political legitimacy in the principality of Liechtenstein* (Leiden 2014).

Uwe Wagschal, 'Direct democracy and public policymaking', *Journal of public policy* 17 (1997), 223-245.

Bronnen:

<https://freedomhouse.org/about-us>

<http://www1.umn.edu/humanrts/research/liechtenstein-constitution.pdf>

http://www.ipu.org/parline/reports/2187_arc.htm

<http://derstandard.at/1358305033595/Hans-Adam-II-Sohn-Alois-haette-Verfassungsänderung-nicht-zugestimmt>

http://www.fuerstenhaus.li/de/verfassung/dok_meinungen/fuersteninitiative.pdf

Hausgesetz des Fürstlichen Hauses Liechtenstein', *Liechtensteinisches Landesgesetzblatt* (1993)

Schriftelijk interview gehouden met Z.D.H. Hans-Adam II van Liechtenstein tussen 2 en 11 juni 2014.

Fürst Hans-Adam II, *Thronrede 12. mai 1993*.

Vaterland, 13 maart 2003.

Volksblatt, 28 oktober 1992.

Volksblatt, 29 oktober 1992.

Volksblatt, 14 februari 2003.

Volksblatt, 7 maart 2003.

Volksblatt, 10 maart 2003.

Volksblatt, 12 maart 2003.

Volksblatt, 13 maart 2003.

Volksblatt, 14 maart 2003.

Volksblatt, 15 maart 2003.

Schriftelijk interview met Z.D.H. Hans-Adam II van Liechtenstein

Vragen verstuurd op 2 juni 2014, antwoord ontvangen op 11 juni 2014.

1. **Jasper de Groot (JDG):** „Manche Personen haben behauptet, im positiven Sinne wie im negativen Sinne, dass Ihre Ambition an Liechtenstein vorbei ging. Inwieweit ist das richtig? Wollten Sie primär Liechtenstein besser hinterlassen oder wollten Sie ein gutes Vorbild für den Rest der Welt sein oder eine Mischung aus beidem?“

Zijne Doorluchtige Hoogheid Hans-Adam II van Liechtenstein (ZDH): „Selbst ein grosser, gut funktionierender Staat ist sehr selten ein Vorbild für andere Staaten und ein Kleinstaat wie Liechtenstein wird es wohl nie sein. Die jeweiligen Fürsten haben sich immer wieder darum bemüht, für das Land und seine Bevölkerung möglichst günstige Voraussetzungen zu schaffen, manchmal auch gegen den Willen der Bevölkerung, wie z.B. bei der Einführung der allgemeinen Schulpflicht. Wie meine Vorgänger im Amt war ich mir immer bewusst, dass ein Kleinstaat wie Liechtenstein auf Dauer nur erfolgreich sein kann und überlebt, wenn auch die Umwelt, in dem er sich befindet, einigermaßen gut funktioniert. Die Umwelt war früher Europa, heute ist es durch die Globalisierung die ganze Welt. Schon vor 100 Jahren hat ein kleiner lokaler Konflikt zu einem Weltkrieg geführt, der sich auch für Liechtenstein wirtschaftlich und politisch negativ ausgewirkt hat.

Die Staatsmodelle der Vergangenheit, die durch Religionen und Ideologien geprägt wurden, haben meiner Meinung nach in unserer globalisierten Welt keine Zukunft mehr. Darum habe ich mich auch intensiv mit der Frage auseinandergesetzt, wie ein Staat im dritten Jahrtausend aussehen soll, damit er erfolgreich ist. Dass mein Buch zu diesem Thema in der Zwischenzeit in zwölf Sprachen erschienen ist - und es gibt anscheinend Interesse, das Buch noch in weitere Sprachen zu übersetzen - zeigt, dass sich auch andere Menschen für diese Frage interessieren.“

2. **JDG:** „Manche ausländische Medien, wie die britische BBC, haben Ihnen diktatorische Züge vorgeworfen. Wie kam es, Ihrer Meinung nach, dazu dass manche ausländische Medien das anders gesehen haben und ihr Tun nicht als Demokratisierungsprozess eingestuft haben. Hat Sie diese Einstellung verärgert oder waren sie eher mit den internen Prozessen beschäftigt?“

ZDH: „Die meisten Medien und Politiker stehen der Staatsform der Monarchie ablehnend gegenüber. Dort, wo es noch Monarchien gibt, z.B. in Grossbritannien, hat man sie mit wenigen Ausnahmen auf reine Repräsentationsaufgaben zurückgebunden. Die Begründung lautet jeweils, dass Monarchien keine demokratische Legitimation besitzen. Andererseits sind diese gleichen Kreise auch skeptisch bis ablehnend gegenüber der direkten Demokratie. Sowohl eine funktionsfähige Monarchie, als auch die direkte Demokratie schränken den Einfluss der Parteien und der Medien auf die Politik ein. Das liechtensteinische Modell mit der stark ausgebauten, direkten Demokratie und einer Monarchie, welche eine politische Funktion nur solange wahrnimmt, solange die Mehrheit des Volkes dies wünscht, empfinden diese Kreise als Bedrohung ihrer Machtposition. Aufgrund der wirtschaftlichen Schwierigkeiten des Fürstenhauses nach dem zweiten Weltkrieg ist man in diesen Kreisen davon ausgegangen, dass sich das liechtensteinische Problem von selbst erledigen wird. Die Enttäuschung war gross, als es

mir nicht nur gelungen ist, das fürstliche Vermögen zu reorganisieren und neu aufzubauen, sondern, dass ich mich auch noch zu Fragen der liechtensteinischen Innen- und Aussenpolitik in der Öffentlichkeit äussere. Dass man mir in diesen Kreisen mangels anderer Argumente diktatorische Züge vorwirft, überrascht mich nicht.“

3. **JDG:** „In einem Interview mit *Vaterland* aus dem Jahre 2005 haben Sie gesagt, dass Ihr Vater Ihnen eher die Staatsaufgaben übertragen wollte, hätten Sie das gewünscht. Warum haben Sie so lange gewartet mit der Übertragung der Regierungsgeschäfte? Spielte es dabei eine Rolle dass Sie gefühlt hatten, dass Ihre Ideen zu dieser Zeit besser akzeptiert werden würden als zuvor?“

ZDH: „Nein. Der einzige Grund war, dass die Reorganisation und der Wiederaufbau des fürstlichen Vermögens meiner Meinung nach noch nicht abgeschlossen waren, und ich die Verwaltung noch nicht einem Nachfolger übergeben konnte.“

4. **JDG:** „War euer Vater mit euren Ideen über den Staats- und Verfassungsreformen einverstanden?“

ZDH: „Zu Lebzeiten meines Vaters war eine umfassende Verfassungsreform nicht aktuell. Wir wussten, dass es in Liechtenstein Politiker gab, welche mit der Verfassung von 1921 und der starken Stellung der Monarchie in der Verfassung nicht glücklich waren, aber dass es zu einem offenen Konflikt kommen würde, hat sich erst nach dem Tod meines Vaters abgezeichnet. Erst dann habe ich mich intensiver mit einer umfassenden Verfassungsreform auseinandergesetzt.“

5. **JDG:** „Auf welche Verfassungsreform sind Sie am meisten stolz?“

ZDH: „Ich bin sehr froh, dass es mir dank der direkten Demokratie gelungen ist, 2003 diese Verfassungsreform zu verwirklichen, und es fällt mir schwer zu sagen, über welchen Teil der Verfassungsreform ich mich am meisten gefreut habe. Ich bin auch froh, dass es mir gelungen ist, 1993 das alte Hausgesetz zu reformieren. Verschiedene Fürsten – darunter auch mein Vater – haben immer wieder versucht, das alte Hausgesetz, dessen Wurzeln meines Wissens bis ins Mittelalter zurückreichen, zu reformieren und sind dabei gescheitert.“

6. **JDG:** „Gibt es Sachen die Sie sich in die neue Verfassung gewünscht hätten, aber die wegen politischen Druck nicht realisierbar waren oder die keine Aussicht auf demokratischen Erfolg hatten?“

ZDH: „Die Verfassungsreform konnte ich dank der direkten Demokratie weitgehend so verwirklichen, wie ich mir das gewünscht habe.“

7. **JDG:** „Sind Sie eher aus pragmatische Gründen Demokrat oder aus ideologische Gründen?“

ZDH: „Ideologien waren mir immer fremd. In meinen Augen hat der Staat den Menschen zu dienen, die in diesem Staate leben. Der Staat sollte im Grunde genommen eine Dienstleistungsgesellschaft sein, die sich bemüht, unter den gegebenen Voraussetzungen für die Bevölkerung möglichst optimale Bedingungen zu schaffen. Als z.B. im Mittelalter nur wenige Menschen lesen und schreiben konnten, war es schon aus praktischen Gründen nicht möglich, in grossen Staaten eine Demokratie zu verwirklichen. Deshalb herrschte lange Zeit die Meinung vor, dass es Demokratien nur in kleinen Stammesgesellschaften oder kleinen Städten geben kann. Heute kann in fast allen Staaten die Bevölkerung lesen und schreiben, und auch das Bildungsniveau ist sehr viel höher als in vergangenen Jahrhunderten. Deshalb kann man meiner Meinung nach auch in allen diesen Staaten die direkte Demokratie einführen und die Staaten über das Selbstbestimmungsrecht auf Gemeindeebene in Dienstleistungsgesellschaften verwandeln, die in einem friedlichen Wettbewerb um ihre Kundschaft stehen. Die alten Staatsmodelle mit einer ideologischen Legitimation, wie den Nationalismus und den Sozialismus, sowie der indirekten Demokratie und dem fehlenden Selbstbestimmungsrecht auf Gemeindeebene, werden hoffentlich im dritten Jahrtausend friedlich durch ein neues Staatsmodell abgelöst.“

8. **JDG:** „In eurem Buch schrieben Sie dass Sie kein Anarchist sind, weil Sie den Staat als notwendig erachten für die Rechtsordnung. In Artikeln werden Sie als klassisch liberal, libertär und konservativ beschrieben. Wie sehen Sie sich selbst aus ideologischer Sicht?“

ZDH: „Ich würde mich selbst als Liberalen bezeichnen.“